

*М.П. Требін,
д-р філос. наук, проф.*

*М.Р. Trebin,
Doctor of Phil. Sci., Prof.*

НА ШЛЯХУ ДО ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА: ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ТРАНЗИТ

Abstract. The author analyzes the post-Soviet transit in the frame of the conception of open and closed societies, proposes his vision of this transit due to a change in paradigms of a closed militarized society, closed criminalized society, and closed police society, and presents peculiarities of these paradigms.

Складний транзитивний процес, що здійснюється сьогодні на пострадянському просторі, абсолютній більшості громадян приніс більше гіркоти, ніж радості [1]. Разом з тим, у суспільстві за ці роки зміцнилася переконаність, що без демократії і ринкової економіки навряд чи можливе наше майбутнє нормальне існування [2]. Народ готовий іти (і йде) на труднощі в ім'я «світлого майбутнього». Питання постає у виборі оптимального шляху досягнення цього чергового «світлого майбутнього». Проте, щоб визначити цей шлях, необхідно з'ясувати, в якому стані перебуває суспільство, визначити його місце в загальноцивілізаційних процесах і спробувати знайти оптимальний алгоритм виходу на «стовповий шлях цивілізації». У соціально-філософській і політологічній літературі проблема характеристики стану пострадянського простору досить часто вирішується крізь призму політичного режиму, а саме – розгляд процесу транзиту в категоріальному полі демократії, авторитаризму і тоталітаризму. Однак транзитивний процес не тільки можна, але й необхідно проаналізувати і в рамках категоріального поля закритого і відкритого суспільства.

Уперше поняття закритого і відкритого суспільства в науковий обіг увів французький філософ Анрі Бергсон у книзі «Два джерела моралі і релігії» (1932). «Закрите суспільство, – у А. Бергсона, – це таке суспільство, члени якого тісно пов'язані поміж собою, байдужі до інших людей, завжди готові до нападу й оборони – словом, зобов'язані знаходитися в бойовій готовності. Таким є людське суспільство, коли воно виходить з рук природи» [3]. Він особливо підкреслює, що «соціальний інстинкт... прагне завжди... до закритого суспільства» [4]. Відкрите суспільство – це те суспільство, з погляду А. Бергсона, що в принципі охоплює все людство [5]. У своїй роботі А. Бергсон протиставляє закрите суспільство, із властивими йому «статичними» мораллю й релігією, підлеглими інтересам збереження роду, відкритому су-

пільству (відповідно «динамічним» моралі і релігії), що складається з обраних особистостей, «великих моральних героїв» і релігійних діячів, орієнтованих на благо всього людства. Суспільства першого типу, за А. Бергсоном, являють собою тупикову лінію еволюції і приречені вічно обертатися по колу, лише через представників відкритого суспільства можлива подальша еволюція людства, розгортання самого життєвого пориву. За поглядами А. Бергсона, відкрите суспільство є ідеалом суспільного устрою, в основі якого лежить міжнародна, позбавлена антагонізмів людська спільність, загальнолюдська, антиутилітарна мораль, культивування свободи особи і творчості, своєрідний аскетичний гуманізм.

Інше трактування концепції відкритого суспільства дає у своїй книзі «Відкрите суспільство і його вороги» (1945) Карл Раймунд Поппер. Терміни «закрите» і «відкрите суспільство» у К. Поппера, «засновані на раціоналістичному розрізненні: закрите суспільство характеризується вірою в існування магічних табу, а відкрите суспільство в моєму розумінні являє собою суспільство, в якому люди (значною мірою) навчилися критично ставитися до табу і засновувати свої рішення на спільному обговоренні і можливостях власного інтелекту. Бергсон, навпаки, мав на увазі релігійне розрізнення. От чому він може розглядати своє відкрите суспільство як продукт містичної інтуїції, тоді як я думаю..., що містицизм варто розглядати як вираження туги за втраченою єдністю закритого суспільства і тому як реакцію на раціоналізм відкритого суспільства» [6]. Відкрите суспільство у К. Поппера – це «суспільство, що відкидає абсолютний авторитет традиційного й одночасно намагається встановити і підтримати традиції – старі або нові, котрі відповідали б стандартам свободи, гуманності і раціонального критицизму» [7]. Таким чином, згідно з К. Поппером, метою сучасної цивілізації, а отже й відкритого суспільства, виступають гуманність, розумність, свобода і рівність [8]. Їх можна розглядати як системостворюючі складові відкритого суспільства.

Стан радянського (і соціалістичного взагалі) суспільства характеризувався К. Поппером як закрите суспільство, тому що для цього суспільства була характерна незмінність законів функціонування, тоталітарність, примат суспільства над індивідом, особиста безвідповідальність, ідейний догматизм, правовий нігілізм. Це «трайбалістське», тобто схоже за своєю структурою з первісним племенем, суспільство протиставляло себе всьому іншому світові. Для членів відкритого суспільства, навпаки, типова раціонально-критична настанова, можливість доцільно і свідомо керувати соціальним розвитком і поступово формувати державні інститути згідно з реальними потребами людей. К. Поппер пропонує принципи демократичної перебудови суспільства, які він називає «соціальною інженерією окремих (рісемеал) рішень», або, що те ж саме, «технологією поступових соціальних перетворень» [9]. Значення цього поняття досить ясне: воно фіксує такий тип соціальної інженерії, технології соціального конструювання або соціального реформування, що протилежний утопічній соціальній інженерії, не обумовлений поточними потребами суспільства, а заснований на історичистських уявленнях. «Історичизм» для К. Поппера – це соціально-філософська концепція, що затверджує можливість відкриття об'єктив-

них законів розвитку історії, більш того, вважає, що такі закони вже відкриті і на їхній основі можна пророкувати про шляхи історичного розвитку. Сам К. Поппер вважав, що в сучасному західному суспільстві ще не вирішено до кінця багато проблем, що становлять системоутворюючий каркас відкритого суспільства, але ці проблеми ясно розуміються суспільством і йде пошук оптимальних шляхів їх розв'язання за допомогою соціальної інженерії.

Для нас важливо те, що процес трансформації закритого суспільства у відкрите на пострадянському просторі вже відбувається. Це тривалий процес, який прискорюють або гальмують цілий ряд ендогенних і екзогенних чинників. Як справедливо підкреслює П. Кубічек: «Шлях від комунізму до демократії довший і складніший, аніж шлях від демократії до комунізму» [10].

Запропонована нижче гіпотеза базується на тому, що процес трансформації закритого суспільства у відкрите містить в собі кілька етапів і характеризується, насамперед, трансформацією самого закритого суспільства при збереженні його внутрішньої сутності [11]. Для забезпечення стійкості соціальної системи можлива трансформація мілітаризованого закритого суспільства в поліцейське закрите суспільство, а вже потім у відкрите.

Коли ми говоримо про «мілітаризоване закрите суспільство», то істотною ознакою цього закритого суспільства виступає поняття «мілітаризоване». У сучасних словниках іншомовних слів мілітаризація визначається як «підпорядкування економічного, громадського і політичного життя країни цілям і завданням мілітаризму», а мілітаризм [фр. *militarisme* лат. *militaris* військовий] – як «система політичних, ідеологічних і економічних засобів, які використовують панівні кола для нарощування військової могутності держави» [12, 456]. Парадигмальним для такого типу закритого суспільства є єдиноначальність, що своєрідно виявляється у всіх сферах суспільного життя: в галузі економіки – безумовне превалювання державної форми власності, система управління державою була жорстко централізованою, визначальною для суспільства і держави була «лінія партії», в духовному житті панувала моноідеологія, право знаходилося в цілковитій залежності від ідеологічних і партійних настанов тощо. Ворог для даного суспільства знаходиться поза ним, вектор насильства був спрямований поза даним соціумом. Так, за оцінкою генерала О. Лебеда, тільки після 1945 р. СРСР брав участь у 52 регіональних війнах.

«Поліцейське закрите суспільство» як сутнісну ознаку містить в собі поняття «поліцейське», яке на рівні повсякденної свідомості, виходячи з минулих ідеологічних і психологічних настанов, сприймається скоріше негативно. Але якщо звернутися знов-таки до зазначених словників, то там ми знайдемо таку дефініцію: «поліція [нім. *Polizei*] – система адміністративних органів, що здійснюють захист існуючого суспільного і державного ладу, охорону суспільного порядку, ведуть боротьбу зі злочинністю і правопорушеннями» [13, 382]. Парадигмальним для даного типу закритого суспільства є перехід (часом декларований) від єдиноначальності до розподілу влади, розподілу секторів відповідальності між органами управління, що знаходить свій прояв у всіх сферах суспільного життя: в економіці досить

активно здійснюється процес приватизації, поряд з державною власністю з'являється приватна і корпоративна, як самостійні складові економічного життя; в політичній сфері здійснюється спроба розподілу влади на гілки законодавчу, виконавчу і судову, однопартійність змінюється багатопартійністю; в духовній сфері моноідеологія змінюється толерантністю до різноманіття ідеологем; у правовій сфері розпочинається спроба до розбудови основ правової держави тощо. Ворогом для даного суспільства є асоціальні, деструктивні елементи, що утворюють кримінальне співтовариство. Вектор насильства спрямовується саме на них, хоча, для зняття соціальних проблем, не виключена спроба зсуву вектора насильства і поза ними.

Особливістю трансформації закритого суспільства пострадянських країн є перехід зі стану мілітаризованого закритого суспільства в стан криміналізованого закритого суспільства, під яким розуміється система соціальних, політичних, економічних і духовних відносин, що відтворює деструктивне для суспільства кримінально-карне діяння. Парадигмальним для даного типу закритого суспільства є домінування злочинства як способу буття в системі економічного життя, соціального управління, у всіх сферах суспільства, культ «золотого тельця» стає в центр системи цінностей, суспільство характеризується станом «боротьби всіх проти всіх», атомізацією соціального життя. Небезпека полягає в тому, що даний тип закритого суспільства мімікрує під поліцейське закрите суспільство, будучи за своєю суттю його інверсією.

Якщо спробувати визначити розходження між мілітаризованим, криміналізованим і поліцейським закритим суспільством, то це може виглядати таким чином (див. табл.). При цьому не потрібно забувати, що будь-яка схема досить умовна і часом спрощує багато процесів і явищ, але все-таки дозволяє зафіксувати загальне, найбільш характерне для трансформації закритого суспільства в напрямі відкритого. Безумовно, особливе й унікальне навряд чи можливо досить чітко структурувати і відбити в даній таблиці тому, що тут найбільш явно виявляє себе ендогенний чинник.

Особливості пострадянської трансформації обумовлені деякими причинами. По-перше, трансформаційні процеси в економічній сфері на пострадянському просторі були орієнтовані на праворадикальну версію капіталізму, небезпечну своїм революціонізмом не менш, аніж ліворадикальний марксистський варіант соціалізму. Як результат – спроба повного розриву з минулим і руйнування минулого замість його перетворення в ціннісному, технологічному й культурному планах, що неминуче призвело до утворення вакууму цінностей (аномії). Вибір модернізаційної стратегії у сфері економічних реформ був традиційним – проголошувалася «наздоганяюча модель» модернізації. Дана модель була орієнтована не на технологічні і демократичні досягнення Заходу, а на первісне накопичення капіталу, перерозподіл власності в приватних інтересах і на його консюмеристську (споживчу) культуру. Тому під прапором модернізації відбулася демодернізація, повернення до ранніх форм капіталізму, натуралізація, рефеодалізація в способах виробництва і людських відносин [14]. Для суспільства це мало явно виражені негативні наслідки,

Таблиця 1

Порівняльна характеристика закритого суспільства

Порівнювані параметри	Мілітаризоване закрите суспільство	Криміналізоване закрите суспільство	Полицейське закрите суспільство
Базовий принцип організації	єдиноначальність	узурпація влади кланами й угрупованнями	колегіальність
Рівень ентропії	низький	високий	середній
Домінуюча форма власності	державна	приватна, з постійним злочинним перерозподілом	приватна
Ступінь корупції	низький	високий	середній
Забезпечення прав і свобод громадян	жорстке обмеження	права декларуються, ступінь свободи зростає, але бажання входити в сферу свободи зменшується	формується система забезпечення прав і свобод громадян
Багатопартійність	відсутня	присутня у вигляді дрібнопартійності	присутня
Домінуюча політична еліта	партократія	клептократія	легіскратія
Орієнтація політичної еліти	на забезпечення інтересів партії	на забезпечення своїх особистих інтересів	на сполучення групових і суспільних інтересів
Ступінь довіри до влади	висока	низька	середня
Переважає характеристика керівника	високий професіоналізм	профанація	середній професіоналізм
Свобода слова	відсутня	декларується	частково присутня
Аксіосфера	сформована, основні цінності схвалені правлячою партією	домінує аномія	у центрі закон
Система контролю над силовими структурами	відсутня	декларується	формується
Рівень злочинності	низький	високий	середній
Рівень безробіття	низький	високий	середній
Наявність середнього класу	є (але базується на досить низькому доході)	відсутній як такий	формується
Децильний коефіцієнт	низький (у межах 2–3)	високий (більший 15)	середній (менший 10)
Домінуюча політична культура	патріархально-підданська	кланова	зароджується політична культура співучасті
Духовне життя суспільства	домінування моноідеології	пропаганда бездуховності, насильства, порнографії тощо	поліваріантність ідеологем без явно вираженої домінантності
Знакові мовні конструкції	з військової лексики	з лексики карного світу	з лексики правоохоронних органів

тому що стріла часу, як переконливо довів Ілля Пригожин, зворотного ходу не має. В результаті в пострадянському регіоні з'явився якийсь мутант, гібрид вчорашнього з позавчорашнім, псевдоліберальна модель з паразитичним первісним накопиченням капіталу, пануванням олігархів, компрадорів і мафіозної тіньової економіки, зі стрімким пограбуванням держави і більшості населення на тлі обвальної економічної і загальносистемної кризи, повна зневага до закону. Результати втілення в життя даної моделі характеризуються значним падінням валового внутрішнього продукту в пострадянських країнах, зменшенням їх частки у світовій економіці [15].

По-друге, примітивний і периферичний лібералізм в економіці був з'єднаний з автократією й олігархією в політиці. Це формула правління і підйому класу власників-правителів, що рекрутуються переважно з рядів старої-нової «номенклатури» і криміналізованих верств населення. Саме в інтересах цього класу під гаслом «Збагачайтеся!» відбулося розграбування державної власності і була здійснена приватизація, що одержала влучну назву «прихватація». Правлячі партії стали своєрідними майновими корпораціями. Провідні їх члени часто є власниками досить значного капіталу, придбаного «номенклатурною приватизацією» і перетворенням влади в приватну власність. Приватизація в пострадянських країнах із самого початку носила суперечливий характер, тому що її концепція споконвічно містить такі конфліктні цілі, як економічна ефективність, соціальна справедливість, швидкість проведення, залучення відсутнього капіталу в умовах підвищеного інвестиційного ризику тощо. Крім того, існує безліч суб'єктивних і об'єктивних причин, за яких пріоритетна потреба у формуванні (ймовірно, поступовому) інтегрованої ринкової системи (заснованій на змінній структурі власності) й у відповідній перебудові макроекономічного управління задовольняється повільно. Хоча досягнута загальна згода в тому, що приватизація – це об'єктивна потреба і веління часу, багато авторів справедливо відзначають, що не слід втрачати почуття реальності як у змісті, швидкості і масштабах її проведення, так і стосовно численних обмежуючих чинників [16]. Особливо некоректно проводити порівняння проведеної приватизації з приватизацією в промислово розвинутих країнах Заходу, беручи до уваги їх багатомісячний ринковий досвід, забезпеченість капіталом, позиції на світовому ринку, захищеність власності, високу кваліфікацію працівників, ступінь інтернаціоналізації економіки, обсяги капіталовкладень в науку, традиції партійного плюралізму і громадянського суспільства, пошану до закону тощо. Процес приватизації на пострадянському просторі характеризувався низкою особливостей: проходив в умовах політичного і суспільного консенсусу, але повільно і фіктивно, всупереч рішенням і очікуванням; не супроводжувався проголошеними в багатьох сферах реформами (лібералізація цін і торгівлі, ліквідація патерналізму тощо); носив в основному внутрішньонаціональний характер, тобто процес реформування не був інтернаціоналізованим у плані залучення іноземних інвестицій, іноземних експертів і фінансових організацій; характеризувався закритістю: її суб'єктами були держава і працівники (менеджери) конкретних приватизованих підприємств; не супроводжувався розробкою сучасних господарських законів і нормативних, ідеологічно

нейтральних правил. Крім того, інституціональний, законодавчий та інший вакуум використовувався новоспеченими багатіями різного походження (номенклатурного, мафіозного, лобістського тощо), що монополювали головні економічні процеси, обмежуючи сферу діяльності щирим підприємцям; проводилася у формі корпоративізації, шляхом перетворення державних підприємств в акціонерні товариства, без вкладення додаткового капіталу, найчастіше при нереальній оцінці вартості підприємств; не супроводжувалася техніко-технологічними, організаційними, інституціональними й іншими перетвореннями; через методи проведення приватизації в СНД широким верствам суспільства було завдано відчутних збитків, тоді як меншість населення незаконно збагатилася [17].

Замість появи продуктивних власників і підвищення ефективності господарювання в СНД відбулося різке збільшення і загострення соціальних розходжень, розшарування суспільства і знищення середнього суспільного прошарку, ріст злочинності і тіньової економіки, зубожіння більшої частини населення, зниження господарської активності і погіршення всіх економічних показників тощо [18]. Абсолютизована приватизація, що стала ледь не самоціллю, призвела до штучної і конфліктної поляризації приватного і державного секторів в умовах суттєвого браку необхідного капіталу (вітчизняного й іноземного). Отриманий результат приватизації був очікуваним, тому що в її проведення замість капіталу вкладалися риторика та формальна трансформація, а бюрократична та мафіозна номенклатури використовували її для власного збагачення, дискредитуючи саму ідею приватизації і перетворюючи її у фікцію, декларацію і демагогію.

По-третє, «шокова терапія», грабіжницька, тотальна і навіть тоталітарна (за методами і результатами) приватизація – за своєю суттю перекручений більшовизм із властивою йому логікою історичного та правового нігілізму і деструкції – призвела, на думку ряду авторів, до соціальної катастрофи. Абсолютна більшість громадян пострадянського простору опинилися за межею бідності. За даними Світового банку, наприкінці 1995 р. 61,5% населення Азербайджану було бідним, з них 20% родин і майже такий же відсоток самотніх людей – украй бідними [19]. Цифри ж Державного комітету статистики Азербайджану за 1995 р. ще більш похмурі: близько 90% населення слід вважати бідними. При цьому офіційно в листопаді 1997 р. мінімальна зарплата, що не змінювалася з лютого 1995 р., ставила 5500 манатів, або трохи більше 1 дол. США. Середня зарплата становила близько 126 тис. манатів (близько 31 дол. США). Мінімальний же споживчий бюджет для пенсіонерів і безробітних, за даними фахівців Конфедерації профспілок Азербайджану, складав 364 тис. манатів (91 дол. США), а для працюючих – близько 440 тис. манатів (110 дол. США). При цьому в Азербайджані нараховувалося 1,2 млн. пенсіонерів (16% населення країни), з яких лише п'ята частина (178 тис. чол.) працювала [20]. У 1995 р. в Росії 72% населення перебувало за межею злиденності [21]. За даними ООН, у 1999 р. близько 1,3 млрд. людей на планеті жило менш ніж на 1 дол. в день і майже 3 млрд. – менш ніж на 2 долари в день. 90% громадян колишнього СРСР саме і належали наприкінці ХХ ст. до тих, хто існував у день на 1 дол. і менше.

У країнах пострадянського простору почала зростати чисельність безробітних. Так, якщо в Білорусії на початок 1995 р. безробітних було 101 тис., то на початок 1997 р. – 183 тис. [22]. Чисельність офіційно зареєстрованих безробітних у Казахстані збільшилася з 4,9% в січні 1997 р. до 6,3% в серпні. Експерти відзначають зростання прихованого безробіття, оцінюючи його рівень не менш як у 10% [23]. В Азербайджані наприкінці ХХ ст., за статистикою Конфедерації профспілок Азербайджану, було понад 1 млн. безробітних [24]. В умовах економічної кризи, яка розпочалася у 2008 р., чисельність безробітних неухильно зростатиме.

Усе це призводить до того, що розшарування суспільства на багатих і бідних стає катастрофічним. У Росії реальна економічна сила перебуває в руках 5–6% населення. Рівень зарплати 10% найбільш оплачуваних верств у 27 разів перевищував рівень 10% найменш оплачуваних [25]. За даними 1998 р., реальний децильний коефіцієнт в Грузії становив порядку 37. Для більшості пострадянських держав децильний коефіцієнт перевищує 15. Для порівняння: у Китаї він становить 3; в Угорщині не перевищує 4,5; у США – 6; у Польщі – 7,9; у Латинській Америці – в середньому 12. Хоча в Бразилії, що посідає в цьому відношенні перше місце у світі, він дорівнює 73 [26]. Досвід соціально-політичного розвитку країн свідчить, що при значенні децильного коефіцієнта, яке перевищує десятикратні рівні, держави переходять до зони підвищеного соціального ризику і не можуть розраховувати на стійкий політичний розвиток. Результат такого стану справ у суспільстві: «розмивання» традиції сумлінної і чесної праці, формування якісно іншого етосу, домінування правового нігілізму. Наростають процеси маргіналізації та аномії в суспільстві.

Породжені пострадянською трансформацією культ «золотого тельця», жага збагачення та аномія, правовий нігілізм, з одного боку, а з іншого боку – безробіття, безпросвітна злиденність ведуть до зростання злочинності. Лише в Україні протягом 1998 р. було зареєстровано 576 тис. злочинів, що в 1,6 разу більше в порівнянні з 1990 р. Виявлено 330,1 тис. осіб, що підозрюються в здійсненні злочинів (що в 1,8 разу більше в порівнянні з 1990 р.), серед яких 49,1 тис. – молодь (збільшення в 1,6 разу в порівнянні з 1990 р.), 17,6% – жінки (відповідне збільшення кількості в 2,1 разу) [27]. В Україні в місцях позбавлення волі у 1998 р. перебувало 224 тис. осіб (в тому числі 181 тис. уже засуджених). На початку 1992 р. – було всього 132 тис. засуджених [28]. Вартість утримання одного в'язня наприкінці ХХ ст. на рік обходилася українським платникам податків у 1080 грн., для порівняння – на школяра держава виділяла на рік 250 грн., на учня в профтехучилищі – 620, на учня в технікумі – 710 і на студента – 1160 грн. [29].

Четвертою причиною, що зумовлює особливості пострадянської трансформації, є неефективність виконавчої влади. Час від часу виконавча влада приймає різні укази, закони і постанови, покликані вирішити основні проблеми соціально-економічного життя країни. Однак вони, як правило, так і залишаються на папері. У Вірменії було прийнято 26 урядових програм реформування економіки: продовольчу, енергетичну, конверсійну тощо. Але далі справа так і не пішла [30]. Для більшості державних чиновників характерна некомпетентність, безініціативність, раболіп-

ство й острах відповідальності. Багато держустанов підтверджують правило В. Парето, що лише 20% працівників виконують 80% корисної роботи. На практиці перетворюється в життя закон Паркінсона: «Кількість службовців і обсяг роботи зовсім не пов'язані між собою. За законом Паркінсона, число службовців зростає і безвідносно до того, збільшується чи зменшується, або й взагалі зникає кількість справ» [31]. В Україні витрати на управління зросли з 2,7% держбюджету 1991 р. до 8,9% в 1997 р. [32]. Частка витрат консолідованого бюджету Росії в 1998 р. на утримання органів державної влади перевищила 12% [33].

Пострадянська еліта України, а власне і всіх інших пострадянських країн, названа в редакційній статті «Financial Times» від 22 лютого 2000 р. клептократією, що існує завдяки, насамперед, тіншовій економіці та корупції. Прихована, або тіньова, економіка є частиною економіки будь-якої країни. Наприклад, в економічно розвинутих державах Заходу її обсяг коливається в межах 5–20% валового внутрішнього продукту (ВВП), зокрема, у Великій Британії – від 8 до 10%, у Франції – від 6 до 8%, в Японії – від 5 до 7%, в США – від 10 до 15%. У пострадянських країнах частка тіншової економіки перевищує половину ВВП, наприклад, у Грузії її масштаби оцінювалися наприкінці ХХ ст. в 70 % [34].

Корупція в тій чи іншій мірі також існує в усіх країнах. Міжнародний валютний фонд вважає, що 8% світової економіки ґрунтується на незаконно здобутих коштах. Хабар став невід'ємною частиною міжнародних угод. За даними Організації економічного співробітництва і розвитку, втрати світової економіки від корупції щорічно сягають від 500 млрд. до 1 трлн. дол., тобто корупція «з'їдає» 3–5% глобального валового продукту. Неурядова організація «Міжнародна прозорість» («Transparency International») здійснює щорічне міжнародне ранжирування за ступенем розвиненості корупції в окремих країнах. Загальна картина в 1999 р. виглядала таким чином. Найменш корумповані державні чиновники, політики і співробітники правоохоронних органів Данії, Фінляндії, Швеції, Нової Зеландії, Ісландії, Канади. Найбільш корумповані чиновники Камеруну, Нігерії, Болівії. Слідом за цими країнами йдуть країни СНД, насамперед Росія (76-е місце з 85), Азербайджан, Казахстан, Узбекистан, Україна (70-е місце). Середні показники мають Таїланд, Індонезія, В'єтнам, Китай, Філіппіни, Румунія, Угорщина, Польща, Чехія [35]. Якщо ми порівняємо ці дані з результатами подібного моніторингу у 2008 р., то картина не дуже змінилася: найвищу оцінку (держави з мінімальним рівнем корупції) і на цей час отримують Данія, Нова Зеландія і Швеція (9,3 бала за десятибальною шкалою); найгірші показники мають Сомалі, Ірак, М'янма і Гаїті (рівень трохи більше 1 бала). Країни СНД мають такі показники: Україна (134-е місце з 180, до речі, таку ж оцінку отримали Пакистан, Ліберія і Нікарагуа), Казахстан (145), Росія (147), Білорусь і Таджикистан (на 151-му), Азербайджан (158), Киргизстан, Туркменистан і Узбекистан – поділили 166-е місце [36].

Одним із джерел незаконного збагачення для влади стали міжнародні кредити і можливість керувати фінансовими потоками. Як результат, для країн СНД характерне накопичення величезного обсягу високопроцентних державних зовнішніх

боргів. Так, зовнішній державний борг України на 1 січня 2000 р. становив 12,5 млрд. дол. США. Зовнішня заборгованість Росії в 1999 р. разом з відсотками досягала 220 млрд. дол. США. За поточним валютним курсом це в 1,2 разу перевищувало річний ВВП, вироблений в Російській Федерації [37]. За станом на 1 квітня 1999 р. зовнішній борг Грузії склав 1 млрд. 811,4 млн. дол. США, у 1998 р. країною тільки у вигляді відсотків з бюджету було виплачено 23,5 млн. дол. США. Це набагато більше, ніж видано з державного бюджету на охорону здоров'я, охорону навколишнього середовища і природних ресурсів, будівництво та енергетику, разом узятих [38]. Згідно із західними критеріями, держава, внутрішній і зовнішній борг якої перевищує 60% ВВП, не здатна проводити самостійну економічну політику. У XXI ст. картина не змінилася: у 2008 р. валовий зовнішній борг України зріс на 26,6% (21 млрд. доларів США) і на 1 січня 2009 р. складав 103,2 млрд. доларів США (56,7% ВВП), зовнішній борг сектору держуправління зменшився у 2008 р. на 1 млрд. дол. США (до 14,6 млрд. доларів США), причому зовнішній борг органів грошово-кредитної регуляції країни за підсумками 2008 р. зріс у 10,2 разу, або на 4,3 млрд. доларів США, до 4,7 млрд. дол. США [39]. Згідно з оглядом зовнішньої заборгованості країн СНД, складеним експертами бішкекського Інституту економічної політики (Киргизстан) у 2009 р., найвищий рівень валового зовнішнього боргу мають Казахстан і Росія: на кожного громадянина в цих країнах припадає 6704 і 3822 дол. США зовнішнього боргу відповідно, найменший показник у Киргизстану – трохи більше 3 млрд. дол. США (634 дол. на одного киргизстанця) [40].

Швидкій трансформації закритого суспільства у відкрите може сприяти вдала «наздоганяюча модель». С. Глазьев, розрізняючи шість основних техніко-економічних укладів в індустріальній історії людства, вважає, що державам пострадянського простору зараз необхідне одночасне заміщення третього укладу (електротехніка, сталеливарне виробництво, неорганічна хімія) четвертим (автобудування, кольорова металургія, виробництво товарів тривалого користування, синтетичних матеріалів, нафтопереробка), а четвертого п'ятим (електроніка, телекомунікації, роботобудування та ін.), а також створення заділу для шостого укладу (біотехнологія, тонка хімія, космічна техніка)[41]. Аналогічним чином рекомендує для пострадянських країн «швидкий перескок на більш високу фазу постіндустріального суспільства» і Р. Цвильов [42]. О. Неклесса, автор численних публікацій з глобальних проблем, також вважає, що шанси держав СНД полягають в переважному акценті на розвитку високих технологій, заділи для яких створені в попередній період. Питання полягає в тому, як реалізувати подібний курс. За оцінками ряду провідних спеціалістів, країни СНД відстали від провідних країн світу за постіндустріальними технологіями приблизно на 25–30 років. Рівень комп'ютеризації в наших країнах складав наприкінці XX ст. менш 1% від американського. Приблизно половина робочої сили в народному господарстві пов'язана з ручною працею [43]. Вірити в те, що ринок, *laissez-faire* все само собою виправить, – наївність, про що й свідчить економічна криза, що розпочалася у 2008 р. Потрібна цілеспрямована державна політика розвитку, заснована переважно на внутрішніх накопиченнях і національних пріоритетах, як

це мало місце в повоєнній Японії або Південній Кореї. Потрібні злагода в суспільстві, консолідована робота всіх його членів для досягнення кращого стану нашого суспільства, для переходу на якісно новий рівень життя. Потрібно позбавитися тих негативних наслідків транзитивного процесу, які ми набули за цей час, та формувати свідомість і культуру, що відповідають відкритому суспільству й орієнтовані на гуманність, розумність, свободу і рівність для кожного громадянина країни.

1. Див.: *Головаха Е.И.* Трансформирующееся общество : Опыт социологического мониторинга в Украине / Е.И. Головаха ; Ин-т социологии НАН Украины. – К. : Ин-т социологии, 1996; Данил'ян О.Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання / О. Г. Данельян. – Харків: ХВУ, 1998; Соціально-політична ситуація в Україні: стан і тенденції розвитку / В.Г. Кремень , П.К. Ситник, М.Д. Міщенко, В.С. Небоженко. – К.: НІСД, 1992; *Міщенко М.Д.* Ідеологія, соціальна міфологія та трансформаційні процеси в українському суспільстві / М.Д. Міщенко. – К.: НІСД, 1998; Павленко Ю.І. Трансформація суспільства і проблеми соціальної політики : моногр. / Ю.І. Павленко. – К. : НІСД, 1997; Социальные реформы в странах с переходной экономикой. Проблемы и опыт. – М. : ИКЦ «ДИС», 1997; *Староверов В.И.* Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества / В.И. Староверов // Социол. исследования. – 1998. – № 4. – С. 138–142; *Baker S. & Welsh I.* Differentiating Western Influences on Transition Societies in Eastern Europe: A Preliminary Exploration // Journal of European Area Studies. – 2000. – Vol. 8, No. 1. – P.79–103; Contemporary Ukraine. Dynamics of Post-Soviet Transformation / Edited by Taras Kuzio. – Armonk, N.Y.; London, England : M.E. Sharpe, 1998; *Elster J., Offe C., and Preuss.* Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998; *Evans G. and Mills C.* Are There Classes in Post-Communist Societies? A New Approach to Identifying Class Structure // Sociology. – 1999. – Vol. 33, No. 1. – P. 23–46; Kubicek P. Unbroken Ties. The State, Interest Associations, and Corporatism in Post-Soviet Ukraine. – Ann Arbor: The University of Michigan, 2000; *Mangott G.* Russian Policies on Central and Eastern Europe: An Overview // European Security. – 1999. – Vol. 8, No. 3. – P. 44–81; Restructuring Networks in Postsocialism / Edited by G. Grabher and D. Stark. – Oxford : Oxford University Press, 1997; Theorising Transition: The Political Economy of Post-Communist Transformations / Edited by Pickles J. and Smith A. – L. : Routledge, 1998; *Welsh H.A.* Political Transition Processes in Central and Eastern Europe // Comparative Politics. – 1994. – Vol. 26, No. 4. – P. 379–394; *Yanitsky O.* Modernisation and Globalisation from the Perspective of a Transitional Society // Gijswijt et al. Sociological Theory and the Environment. – Amsterdam, 1998. – P. 165–84 та ін.
2. Див.: *Головаха Е.И.* Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии / Е.И. Головаха, И.Э. Бекешкина, В.С. Небоженко. – Ин-т социологии АН Украины . – К. : Наук. думка, 1992; After Authoritarianism: Democracy or Disorder? / Edited by Daniel N. Nelson. – Westport, Conn. : Greenwood Press, 1995; Bulgaria in Transition: Environmental Consequences of Political and Economic Transformation / Edited by K. Paskaleva, P. Shapira, J. Pickles, & B. Koulov. – Aldershot: Ashgate, 1998; Dilemmas of Transition : The Environment, Democracy and Economic Reform in East Central Europe / Edited by Baker S. and Jehlicka P. – London : Frank Cass, 1998 та ін.
3. *Бергсон А.* Два источника морали и религии : пер. с фр. / А. Бергсон – М.: «Канон», 1994. – С.288.
4. Там само. – С. 32.
5. Там само. – С. 289.
6. *Поппер К.Р.* Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона / К.Р. Поппер ; пер. с англ. і под ред. В.Н. Садовского. – М. : Феникс, Междунар. фонд «Культурная инициатива», 1992. – С. 251.

7. Там само. – С. 25.
8. Там само. – С. 29.
9. Там само. – С. 30.
10. *Kubicek P.* Delegative Democracy in Russia and Ukraine P. Kubicek // *Communist and Post Communist Studies*. – 1994. – No. 27(4). – P. 438.
11. Див.: *Требин М.* Постсоветский транзит закрытого общества : от милитаризованного – к полицейскому / М. Требин // *Журналист*. – 2000. – № 1/2 – С. 22–31.
12. Сучасний словник іншомовних слів. – К. : Довіра, 2006. – С. 789.
13. Современный словарь иностранных слов. – М. : Рус. яз., 1992. – С. 479.
14. Див.: *Федотова В.* Почему провалились реформы? / В. Федотова // *Свободная мысль*. – 1999. – № 10. – С. 6–7.
15. Див.: *Болотин Б.* Международные сравнения: 1990–1997 гг. / Б. Болотин // *Мировая экономика и междунар. отношения*. – 1998. – № 10. – С.113-138.
16. Див.: *Драшковиц В.* Приватизация в Югославии / В. Драшкевич // *Мировая экономика и междунар. отношения*. – 1998. – № 9. – С. 114.
17. Див.: *Войтович С.О.* Соціальні інститути в процесі диференціації суспільства (на матеріалах соціального розвитку вітчизняного суспільства) : Автореф. дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.03 / С.О. Войнович – К., 1998; *Данилов А.Н.* Переходное общество : проблемы системной трансформации / А.Н. Данилов. – Мн. : ООО «Харвест», 1998; *Заславская Т.И.* Движущие силы и механизмы трансформации постсоциалистических обществ / Т.И. Заславская // Харьков. соціол. чтения-98 : сб. науч. работ. – Харьков : ЦЭПП «Радар», 1998. – С. 3–7; *Предборська І.М.* Теорія соціальної зміни : соціально-філос. аналіз : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / І.М. Переборська. – К., 1996 та ін.
18. Див.: *Лунев В.В.* Преступность XX века : мировые, региональные и российские тенденции / В.В. Лунев. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Wolters Kluwer Russia, 2005. – С. 142–198.
19. Див.: *Юнусов А.* Посткоммунистический Азербайджан: проблемы и возможные пути развития / А. Юнусов // *Мировая экономика и междунар. отношения*. – 1998. – № 11. – С. 106.
20. Див.: *Зеркало*. – 1997. – 7 и 28 июня.
21. Див.: *Видоевич З.* Возвращение социализма? / З. Видоевич // *Социол.исслед*. – 1996. – № 4. – С. 93.
22. Див.: *Астахова С.* Белоруссия : нестабильное и неравномерное развитие / С. Астахова // *Мировая экономика и междунар. отношения*. – 1998. – № 9. – С. 135.
23. Див.: *Ионова Е.* Казахстан: тенденция к стабилизации? / Е. Ионова // *Мировая экономика и междунар. отношения*. – 1998. – № 9. – С. 137.
24. Див.: *Зеркало*. – 1997. – 11 октяб.
25. Див.: *Видоевич З.* Там же. – С. 93.
26. Див.: *Жуков В.И.* Что такое ИРЧП? К вопросу о «человеческом потенциале» / В.И. Жуков // *Социол. исслед*. – 1996. – № 4. – С. 108; *Общество и экономика*. – 1999. – № 10/11. – С. 143–144.
27. Див.: *Марчук Е.* Пять лет украинской трагедии / Е. Марчук. – К. : «ЛітСофт», 1999. – С. 37.
28. Див.: *Народна армія*. – 1999. – 30 лип.
29. Див.: *Товарищ правда*. – 1999. – № 6. – С. 2.
30. Див.: *Проблемы теории и практики управления*. – 1995. – № 2. – С. 12.
31. *Паркинсон С.Н.* Законы Паркинсона : сб. : пер. с англ. / С.Н. Паркинсон – 2-е изд. – Мн. : ООО «Попурри», 1997. – С. 8.
32. Див.: *Экономика Украины*. – 1998. – № 8. – С. 13.
33. Див.: *Сулакшин С.* Измена / С. Сулакшин. – М. : Фонд развития полит. центризма. – 1998. – С. 20.
34. Див.: *Чикава Л.* О социальной ориентированности национальной экономики Грузии / Л. Чикава // *Общество и экономика*. – 1999. – № 10–11. – С. 148.
35. Див.: *Латишина В.Л.* Коррупция в современном обществе: источники и последствия :

социол. анализ // Вест. Междунар. славян. ун-та (г. Харьков). – Серия «Социология». – 1999. – Т. II. – № 6. – С. 16–18.

36. Див.: По уровню коррупции Украина на одном месте с Пакистаном, Либерией и Никарагуа [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rus.newsru.ua/ukraine/23sep2008/corruption.html>.

37. Див.: *Макаревич Л.* Структура собственности и борьба за ее передел в России в 1992–1999 гг. / Л. Макаревич // Общество и экономика. – 1999. – №10-11. – С.245.

38. Див.: *Чикава Л.* О социальной ориентированности национальной экономики Грузии. – С. 149.

39. Див.: За год валовый внешний долг Украины вырос более чем на четверть [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ukrsugar.kiev.ua/news/zabor.php?nid=7378>

40. Див.: Кыргызстан среди стран Содружества имеет наименьший валовой внешний долг [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rus.kabar.kg/2009/02/25/kyrgyzstan-sredi-stran-sodruzhestva-imeet-naimenshij-valovoj-vneshnij-dolg>.

41. Див.: *Глазьев С.Ю.* Теория долгосрочного технико-экономического развития / С.Ю. Глазьев. – М.: Владар, 1993.

42. *Цвылев Р.И.* Постиндустриальное развитие : уроки для России / Р.И. Цвылев. – М.: Ладомир, 1996. – С. 7.

43. Див.: *Хорос В.* Постиндустриальный мир – надежды и опасения : к постановке проблемы / В. Хорос // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1998. – № 12. – С. 17.